

LA VALL DEL GES, LA DEVOCIÓ ALS SANTS I A LES SEVES RELÍQUIES

Joan Arimany i Juventeny

Gestor cultural, especialitzat en religiositat popular

Resum

L'Església Catòlica considera sants els seus fidels difunts que han viscut més intensament la seva doctrina i han manifestat fermament les seves virtuts i valors cristians. Aquests, han esdevingut intercessors davant Déu de la resta de devots i se'n té memòria perquè són referents com a titulars de temples eclesiàstics o perquè s'han convertit en objecte de la religiositat popular degut a la presència de les seves relíquies. A la Vall del Ges es poden trobar diferents sants. Més enllà d'una evident devoció a la Mare de Déu ben present a tres santuaris, hi ha diversos sants que compleixen les esmentades característiques i que han format part de l'imaginari col·lectiu, tant religiós com social i cultural.

Paraules clau: devoció popular, religiositat popular, relíquies, sants, titulars d'església, Vall del Ges

Abstract

The Catholic Church considers her faithful departed saints who have lived more intensely their doctrine and firmly expressed their virtues and Christian values. These have become intercessors before God and the rest of devotees because it has memory benchmarks are as holders of ecclesiastical temples or because they have become the object of popular religiosity due to the presence of his relics. In the Vall del Ges can find different saints. Beyond obvious devotion to the Virgin Mary to three shrines, several saints that meet those characteristics that have been part of the collective imagination, whether religious, social and cultural.

Keywords: popular devotion, popular religiosity, relics, saints, church holders, Vall del Ges

Sants i territori: titulars parroquials

Històricament, el primer vincle d'identificació entre el territori i la seva població amb els diferents santes o santes es deu a la dedicació dels temples eclesiàstics. Josep Braun, en una obra de les primeres dècades del segle XX, defineix el sant titular de l'església com "el sant o el misteri en honor del qual una església està dedicada". Afegeix que "tota església consagrada o beneïda solemnement ha de tenir un titular" i assenyala que "no es pot canviar per un altre sense el consentiment de la Santa Seu"; així mateix, constata que "la clerecia parroquial ha de celebrar la festa del titular o del patró de la seva església amb doble de primera classe" (Braun, 1925: 270-271). En canvi, una definició més recent, defineix el "titular" com el "patró primitiu d'una església o altre lloc de culte que porta el nom del sant que s'hi venerava o s'hi venera. Després de la construcció venia la dedicació de l'església a un sant, que podia ésser també Santa Maria, un sant màrtir en els primers temps, Sant Salvador, o un misteri cristià, com el Sant Sepulcre, la Santa Creu o la Càtedra de Sant Pere" (Bach, 2001: 542-543). Amb l'assignació d'un titular, seria identificada nominalment aquella edificació que, ben aviat i de forma generalitzada, s'acabava associant la toponímia del nom de lloc (com ja passa en algunes dotalies o actes de consagració). Així, esdevenia un referent per la societat del seu entorn i començava a dibuixar el paisatge que es coneix actualment.

Francesc Carreras i Candi, a la seva *Geografia General de Catalunya*, ja constata l'interès dels noms dels titulars de les esglésies per situar-ne els orígens: "És profitós seguir la evolució del culte dels sants a mida que s'introdueixen en les esglésies. Per çò los titulars o advocacions de quiscuna d'aquestes, quan s'han conservat al través dels segles d'una manera inalterable, servexen moltes vegades de guia per mostrar llur probable antiguitat" (Carreras, 1916: 133).

L'historiador medievalista Jordi Bolòs ha incorporat l'anàlisi dels edificis religiosos construïts a l'alta edat mitjana i de les seves diferents advocacions per determinar l'evolució històrica del paisatge. Aquest autor afirma que aquestes dedicatòries "van variar al llarg dels segles, d'acord amb les tradicions". Així, afirma que "als primers segles medievals, predomina la dedicació de l'església als apòstols, a la Mare de Déu, al Salvador, etc. En l'època visigòtica també hi havia el costum de posar el nom de sants locals (Cugat, Eulàlia, Leocadia o Llogaia, Feliu, Vicenç, Fructuós o Fruitós, etc.). Amb l'arribada dels francs, s'introduïren i es difongueren sants de la resta del regne francès,

com Martí, Guerau, Privat, Genís, Júlia, etc. Finalment, a la baixa edat mitjana, es difongueren advocacions lligades a les noves influències i a les noves formes de religiositat (sant Jaume). La pesta, dels segles XIV i XV, portà, per exemple, la difusió d'esglésies i de capelles dedicades a sant Roc, sant Cristòfol, sant Sebastià, als sants metges Cosme i Damià” (Bolòs, 2000: 120). No és, de cap manera, un criteri absolut sinó més aviat una indicació de quan podien haver estat establerts els temples eclesiàstics. En alguns casos, però, per simple qüestió cronològica, els titulars de les esglésies proporcionen un referent prou indicatiu.

En la difusió de les devocions a determinats sants diu Carmen García, “influirien circumstàncies diverses: de caràcter geogràfic, històric i sobretot religiós”; és a dir: les vies de comunicació comercial, els moviments de població per raons de guerra o de migracions per raons de repoblació i, especialment, per la redacció i difusió de textos hagiogràfics i, especialment, el trasllat de relíquies provocats pel creixent ritual de deposició en el moment de la consagració de temples eclesiàstics (García, 1966: 387-393). En aquest sentit, Ramon Ordeig constata que, a Catalunya, “com que en algunes esglésies foren deposades, o, més aviat, reposades relíquies atribuïdes al respectiu sant titular, possiblement cal atribuït la titularitat a la presència precisament d'aquelles relíquies des de llur fundació o llur restauració (Ordeig, 1991: 95).

En els llistats de parròquies i sufragànies de la documentació medieval referent al Bisbat de Vic (Benet i Pladevall, 1984, 72-76) apareixen un total de 53 advocacions diferents que sumen un total de 326 esglésies. D'aquestes, la més nombrosa és la de santa Maria, amb un 20% del total, i la segueix Pere amb el 13,9% i Martí amb el 7,7%. De les 15 advocacions que tenen més de 5 mencions, i segons el criteri de Jordi Bolòs apuntat anteriorment, 11 són del grup relacionat amb l'antiguitat, 2 de relacionades amb el santoral hispànic de l'època visigòtica i 2 a l'aportació franca.

Un estudi de l'any 2006 (Conill, 2006) ofereix un llistat dels titulars de les 248 parròquies del bisbat. Entre aquestes, 7 estan dedicades a Jesucrist, el Salvador o a la santa Creu, 66 a la Mare de Déu, 2 a la Sagrada Família i la resta a santes i sants. D'aquestes darreres, cal esmentar que 18 parròquies ho són a 8 titulars femenines (santes) diferents i 159 parròquies ho són a 36 titulars masculins (sants); dels sants en sobresurten sant Pere, amb 27 parròquies, sant Martí, amb 20, i sant Andreu amb 11.

Els sants titulars parroquials de la Vall del Ges

Les quatre esglésies de la Vall del Ges amb competència parroquial, existents des d'època medieval, tenen quatre sants com a titulars. D'aquests, per la seva relació hagiogràfica, es poden establir dos grups. Per una banda hi ha dos apòstols, sant Pere [de Torelló] i sant Andreu [de la Vola], i per l'altra banda hi ha dos sants de la Hispània romana, sant Feliu i sant Vicenç [de Torelló, ambdós]. Els quatre casos, seguint la interpretació de Jordi Bolòs, podrien estar relacionats amb els primers temps de la difusió del Cristianisme en el nostre territori.

Sant **Pere** (originalment, de nom Simó) i sant **Andreu**, segons els Evangelis canònics, van ser dos germans que es van fer deixebles, dos apòstols, del mateix Jesucrist. Eren nascuts a Betsaida, població propera al llac de Tiberíades, on exercien de pescadors. S'atribueix a Andreu el fet que era seguidor de Joan el Baptista i que mitjançant aquest va conèixer Jesús; així mateix, alguns autors consideren que Andreu va presentar Jesús a Pere, com relataven els Evangelis. L'Evangelí de sant Joan (*Biblia* Jn 1, 35-42) descriu detingudament la situació: “Un dels dos que havia sentit el que deia Joan i havien seguit Jesús era Andreu, el germà de Simó Pere. Andreu anà primer a trobar el seu germà Simó i li digué:

-Hem trobat el Messies –que vol dir “ungit”.

I el va portar on era Jesús. Jesús, fixant en ell la mirada, li digué:

-Tu ets Simó, fill de Joan. Tu et diràs Cefes –que vol dir “pedra”.

La dimensió de la figura de sant Pere, el príncep dels apòstols com l'han definit alguns hagiògrafs (Croisset, 1886a: 1272) i el fet de ser el primer cap de l'Església Catòlica li donen una dimensió difícil de mesurar amb criteris de popularitat.

Les dedicacions d'importants centres eclesiàstics, com la mateixa Seu de Vic, li concedeixen una posició principal entre els titulars d'església. Ordeig, que associa la figura de sant Pere amb la de sant Pau pel fet de compartir data de la festivitat, és de l'opinió que el culte és antic i que “es comprèn, per tant que diverses esglésies catalanes tinguessin de bona hora relíquies dels dos grans apòstols martiritzats a Roma o almenys d'un d'ells” (Ordeig, 2004: 187).

Les peregrinacions de catalans a la tomba de sant Pere a Roma, no era un fet isolat o sorprenent ja fos en el cas de bisbes i preveres com de laics. Antoni Bach confirma aquest fet: “Del 1010 consta que els bisbes no podien absentar-se de la seva diòcesi més de tres setmanes, fora del cas de la visita als sepulcres de sant Pere i sant Pau, on hi anaven amb carta de recomanació de l’arquebisbe de Narbona” Igualment, constata la raó de fons: “Durant el segle XI, continuant l’obra dels carolingis, es treballà molt a Catalunya i altres llocs d’Espanya en la romanització de la Litúrgia, i l’intercanvi amb la Santa Seu era sovintejada”. Bach afegeix la resta de tipologia de pelegrins: “Fora d’aquests viatges obligats hi hagué els de clergues i altres particulars, que acudien a Sant Pere de Roma per aconseguir el perdó dels pecats i ‘per posar-se al servei de Déu i de sant Pere’” (Bach, 2002 :559)

En el cas de Sant Andreu de la Vola, Fortià Solà fa notar que la dedicació al titular fa remetre a una època ben antiga. Tot i afirmar la mancança de dades històriques, però, que aquestes es compensen amb la seva dedicació a l’apòstol: “[...] ha de tenir un bon repeu en el patronatge de l’apòstol Sant Andreu, que tantes antigues esglésies té dedicades al seu culte en totes les nostres contrades” (Solà, 1948b: 549). Aquestes paraules concorden amb les d’Aureli Capmany: “Com va ésser que a Catalunya s’establís la devoció envers l’Apòstol Sant Andreu? No ho sabem, però sí que tenim per cert que de molt antic se li ha tributat extraordinària veneració i que el tenen per patró i titular de llurs parròquies, encloses generalment en la Catalunya Vella, cosa que demostra que fou ben primerenc el culte que se li dedicà...” (Capmany, 1981: 94).

De les relíquies de sant Andreu, tot i que cal tenir en compte que com apòstol i deixeble directe de Jesucrist devien ser esteses a tot el territori cristià, es té constància que el bisbe Oliba en va rebre de l’arquebisbe Riambau d’Arle amb motiu de la consagració de la catedral de Vic el 1038 i una part van ser donades a Santa Maria de Ripoll i, també a Sant Miquel de Cuixà (Ordeig, 2004: 167-168)

Sant **Feliu** i sant **Vicenç**, dos sants ben representats a esglésies principals de la Vall del Ges, comparteixen el fet que ambdós pertanyen al grup de sants considerats com a màrtirs hispànics. La difusió de la seva devoció, però, devia arribar al territori en dos moments històrics diferents.

El poeta Prudenci, a finals del segle quart o principi del V, que va escriure el *Peristephanon o Llibre de les Corones* un vers on diu que “[...] la petita Girona, rica en membres sants, exhibirà la Glòria de Feliu” (Prudenci, 1984: 76). D’aquesta manera, es dóna per certa l’existència d’un missioner cristià que, segons la tradició, seria originari de la ciutat nord-africana de Scilita. En època de la persecució decretada pels emperadors romans Dioclecià i Maximià, a principis del segle IV, s’hauria desplaçat a terres del nord de Catalunya per evangelitzar-la (Dorca, [1807]: 115-117).

A la ciutat de Girona, hauria estat detingut i martiritzat per no renegar de la seva fe. D’entre els martiris que se li van aplicar, segons unes actes molt posteriors al fet i segurament falses, hi ha el de ser llençat al mar des de la punta de Guíxols, a Sant Feliu de Guíxols, amb una roda de molí lligat al coll. També s’atribueix la seva mort al fet de ser espellat amb uns garfis de ferro (Pla, 1955: 29-35).

La frase de Prudenci sembla indicar que Feliu ja rebia devoció en el temps d’escriure aquestes paraules. Josep M. Marquès destaca el fet que al culte i devoció pel sant són acreditats per referències posteriors: “Els confirma una notícia del martirologi jeronimià, anterior al 600, i el gest del rei Recared, que oferí una corona votiva al seu sepulcre, molt venerat pel bisbe Nonnit (621-633)” (Marquès, 2000: 153). Carmen Garcia planteja quina devia ser la difusió del seu culte, més enllà del territori català, i per quines àrees geogràfiques especialment: “El seu culte es va difondre, tal vegada, abans per la Gàl·lia Narbonesa – a partir de la ‘memòria’ primitiva- que per la resta d’Espanya”. L’autoria indica algunes de les primers edificis que se li van dedicar: “Segons Gregori de Tous, ja a finals del segle V, en temps d’Alaric II existia a Narbona una església dedicada a sant Feliu en la qual es conservaven relíquies” (Garcia, 1966: 305).

Fortià Solà, en escriure *Història de Torelló*, considerava que el primer temple dedicat a sant Feliu podria haver estat edificat en temps de l’antiguitat tardana: “Jo crec que aquest i no altre és l’origen del nostre temple parroquial de Sant Feliu; que en aquestes visigòtiques centúries neix i fa la seva primera tongada històrica la primitiva cella religiosa en honor del Sant, que llavors està ple de fama i que ella és causa que entorn seu es vagi edificant un petit nucli poblat, iniciat tal volta anteriorment, nucli que més tard serà la nostra ben amada vila” (Solà, 1948a: 56). I el mateix autor es reafirmava en dir: “Temples feliuencs bastits probablement en l’hora visigòtica en el català terror, no

baixen de la cinquantena. I és un d'ells, el de Torelló, al qual fan referència tantes dotzenes de documents medievals [...] que el suposen existent i la base de la nostra antiga Sagrera” (Solà, 1948b: 22).

Sembla corroborar l'opinió de Solà el fet que el primer document que fa referència a l'església de Sant Feliu és del 30 de gener de l'any 881 en el qual consta la venda dels esposos Servusdei i Fredegona d'unes terres i cases a l'arxiprest Gotmar situades en territori osonenc a l'apèndix del castell de Torelló en el lloc anomenat de la casa de Sant Feliu: [...] in locum ubi dicitur [ad] domum Sancti Felicis...” (Junyent, 1980: 1-2). El fet que s'esmentés Gotmar com arxiprest –que cinc anys després esdevindria el primer bisbe de la diòcesi recuperada després de la invasió sarraïna- significa una certa organització religiosa del territori –al costat de l'organització militar- tot just un parell d'anys d'iniciar-se la repoblació promoguda pel comte Guifré.

De l'època posterior a la restauració del bisbat, Ramon Ordeig constata la presència de relíquies de sant Feliu en les consagracions d'algunes esglésies i altars com Sant Pere de Martorell, entre els anys 985 i 993, l'altar de Sant Gregori, entre 995 i 1010, així com en una nova consagració d'aquest temple, entre 1038 i 1046; igualment, són presents les relíquies en la consagració de l'església del monestir de Banyoles i a la de Sant Julià de Vilatorrada, el 1050, i Sant Martí Sescorts, el 1068, entre d'altres (Ordeig, 2004: 173).

Respecte sant Vicenç cal considerar-ne la seva popularitat a l'antiguitat tardana i que, en paraules de Carmen Garcia, fou “[...] el més cèlebre de tots els màrtirs hispans antics, l'únic que s'ha incorporat pel ritus romà a la litúrgia de l'Església universal i que ja des dels primers temps era conegut en els més diversos punts de la conca mediterrània” (Garcia, 1966: 257).

El poeta Prudenci li va dedicar tota una “passió” –la cinquena- de la seva obra (Prudenci, 1984: 83-103). Aquest, juntament amb d'altres textos de la mateixa època, a més d'estendre la seva fama van servir de referència per altres passions posteriors dedicades a d'altres sants (Garcia, 1966: 258-259). Han estat estudiades a fons per Victor Saxer (Saxer, 2002). El màrtir Vicenç, segons aquestes referències, era diaca del bisbe Valeri de Saragossa a finals del segle III i va morir a València a causa de la persecució decretada per l'emperador Dioclecià.

La difusió del seu culte en terres catalanes, segons Antoni Pladevall, seria posterior a la invasió sarraïna de principis del segle VIII i a un fet relacionat amb les seves relíquies i el seu trasllat al monestir de Castres, al Llenguadoc. Després que dos monjos de Conques, Hildebert i Eudald, viatgessin per territori àrab fins a València a cercar el cos del màrtir i haver-lo de lliurar a Saragossa, diu Pladevall, “el 863, el comte Salomó de Cerdanya i dos monjos de Castres, amb autorització del valí de Còrdova, rescataren el cos i el dugueren a Castres a través de Balaguer, Berga, Alp i Llívia, localitats on foren exposades les relíquies i on obrà miracles”. Aquest fet i el ressò d’aquest pas, segon el mateix autor, comportaria que “a partir de la restauració religiosa del país hom li dedicà nombroses esglésies arreu dels Països Catalans i la seva festa, el 22 de gener, era celebrada a diversos indrets amb fires i aplecs” (Pladevall, 2001: 658). Precisament, Ramon Ordeig situa, en aquest trasllat, la presència i difusió de relíquies de sant Vicenç al territori: “És possible que ja aleshores algunes relíquies del sant romanguessin en els bisbats catalans pirinencs i es repartissin entre diverses esglésies” (Ordeig, 2004: 193). Caldria situar, per tant, la dedicació de l’església de sant Vicenç de Torelló en aquest corrent de popularitat adquirida pel sant.

Els màrtirs Feliu i Vicenç comparteixen, possiblement per la influència de la *passió* d’aquest darrer, elements de les seves biografies. L’aspecte que, possiblement, és més destacable –i evident en la iconografia d’ambdós– és la roda de molí amb la qual, lligada al coll, van ser llençats al mar. En el cas de sant Vicenç al barri de la Roqueta de València i en la tradició de sant Feliu en un lloc situat a Sant Feliu de Guíxols. Aquest atribut compartit ha provocat que, en moltes ocasions i especialment en estampes antigues, sant Feliu hagi estat representat utilitzant la imatge de sant Vicenç que, com a diaca, se’l distingeix per dur dalmàtica. I és interessant –o curiós– constatar que a l’anomenada arqueta de sant Joan, conservada a l’església torellonenca i tractada més endavant, contenia relíquies “de la pedra molinera amb què sant Feliu fou tirat al mar” (Solà, 1948b: 310).

Al terme municipal de Sant Pere de Torelló es troba l’ermita de Sant **Nazari**, enmig de l’arbreda. De sant Nazari només se’n troba un al *Martirologi romà* (*Martirologi*, 2007: 451) i es tracta del màrtir company del nen Cels. Segons Jean Croisset (Croisset, 1886b: 602-605) era un ciutadà romà criat per la seva mare en la fe cristiana que es va dedicar a predicar a terres de la Ligúria. A la ciutat de Gènova va conèixer a Cels, fill d’una

vídua que es va convertir al cristianisme, que el va acompanyar en els seus viatges que els van dur a la ciutat de Trèveris, a la frontera amb Germània, i posteriorment a Milà. En aquesta ciutat llombarda van ser arrestats pel jutge Anolí on van morir degollats.

La fama de sant Nazari es va estendre, especialment, després de la descoberta miraculosa del seu cos enterrat protagonitzada per sant Ambròs, a la segona meitat del segle IV. Les relíquies del màrtir havien arribat a Sant Miquel de Cuixà on, segons Ramon Ordeig, les posseïa “[...] potser des del segle X” i també a Sant Cristòfol de Vallfogona on consten en l’acta de consagració de l’any 985 (Ordeig, 2004: 185).

D’uns antics goigs, impresos a finals del segle XVII es recullen versos destinats, directament, a glorificar la figura de sant Nazari de Milà (Goigs [s.d.]).

Aquestes referències fan pensar que, almenys en l’imaginari col·lectiu, l’ermita és dedicada al màrtir de Milà. La celebració de la festa o aplec tradicional en data propera al 28 de juliol, festa d’aquest sant, afavoreix aquest argument.

De tota manera, consta que en terres del Pirineu català també hi havia devoció per un sant Nazari, confessor, que havia estat abat del monestir d’Assan situat al Sobrab en terres pirinenques aragoneses. Ho corrobora la presència del sepulcre que allotjava el seu cos a la cripta del Pessebre del monestir de Sant Miquel de Cuixà; més tard se’n col·loquen relíquies a l’altar del monestir de Sant Esteve de Banyoles (Ordeig, 2004: 185). D’aquestes restes de sant Nazari en sorgiria, en aquest cas sense fonament històric, la tradició d’un monjo benedictí del monestir de Sant Miquel de Cuixà del qual coincideix la festa amb l’abat d’Assan (Amades, 2001: 459).

Mn. Fortià Solà ja va plantejar el dubte sobre el titular de sant Nazari. De forma més o menys salomònica va argumentar: “Semblaria natural, donada la influència que el santoral francès té en el nostre, que a l’ermita de la Vola hi fos venerat el monjo de Cuixà, i tal vegada així va ser en un principi. Al present, però, i almenys des de la construcció de la capella actual, en ella hi és venerat, com clarament es després del retaule, el màrtir de Milà, antic evangelitzador de les Gàl·lies” (Sola, 1948b: 264-265).

Respecte l’edifici de sant Nazari, Albert Benet i Antoni Pladevall, indiquen que la seva antiguitat no és suficientment coneguda: “[...] L’església no es documenta fins a l’any 1357, però l’advocació de sant Nazari, molt poc corrent en temps moderns, pot fer

creure que es tracta d'una església existent en època anterior al 1300, i que si no és documentada és pel fet que aquest sector, dependent inicialment del castell de Curull, no compta amb tanta documentació com el castell de Torelló” (Benet i Pladevall, 1984: 82)

Capelles i oratoris

A més de les esglésies parroquials i els seus corresponents titulars, a la Vall del Ges es compta amb diferents capelles i oratoris que, igualment, estan dedicades a titulars que responen al moment històric de la seva construcció.

La devoció centenària a sant **Antoni** Abat, el sant Antoni “del porquet”, és estretament lligada al món rural català; prové dels segles medievals i encara perdura en col·lectius ben dinàmics coneguts per Tonis. La masia de Puigdesalit té adossada una senzilla capella, actualment un lleu record de la seva existència, que va ser dedicada, almenys ja al segle XIII, al sant eremita. Fortià Solà proporciona la primera referència que associa a aquesta església i que data de 1294 (Solà, 1948b: 216). Aquesta cronologia, i el fet que tradicionalment s'hi celebrés la missa principal al voltant de 17 de gener, indica que la dedicatòria és específica a un sant del qual no hi ha molts temples dedicats amb veneració a l'entorn proper; des de l'esclat de l'ofici de tragineres al segle XIX, però, rep gran i renovada devoció.

A cavall entre l'època medieval i els temps posteriors, fregant la part exterior de la Vall del Ges i en terme de l'Esquirol, es troba la capella edificada el 1615 junt al mas Codinach dedicada a la Immaculada Concepció i a dos sants de culte ben populars: sant **Ferriol** i sant **Segimon**. El primer, és d'origen incert, però el segon, probablement, va sorgir de l'expansió de la fama del santuari que li és dedicat en ple Montseny.

Sant **Roc** és un dels sants més populars en els segles de la religiositat i societat barroca. L'hagiografia més consolidada, malgrat que molt possiblement mancada de veracitat històrica, fa sant Roc fill de Montpeller. Aquesta, explica que va abandonar la seva llar i les seves possessions per fer-se pelegrí i que anava per les terres on es patia epidèmia de pesta per tenir cura dels seus afectats. Un cop mort, ja amb fama de guaridor, va ser

considerat sant i advocat contra la greu malaltia. La seva vida se situa entre finals del segle XIII i mitjan del XIV (Croisset, 1886b: 994-1001).

La seva invocació contra la pesta i la seva intercessió era reclamada, en segles passats, davant els diferents episodis epidèmics molt freqüents en una societat que vivia amb unes dolents condicions sanitàries. Aquesta condició, especialment a partir de la pesta de 1597, el va fer present com a titular de gran quantitat de capelles i dins la imaginària d'interior i exterior dels temples eclesiàstics (Soler, 1998: 699).

No ha de sorprendre, per tant, que a Sant Pere de Torelló se li dedicés una modesta ermita en terres del mas Serrat, i segons paraules de Mn. Solà, “[...] al peu del camí ral que per les pregonies fondalades de Foratmicó puja per Vic, i al davant d'un paisatge esplèndid de *masiatges* que busquen les fresques ribes del Ges i de serrats que deixen veure la Plana de Vic, a l'estiu rossa d'or de messes i a l'hivern ocupada com un llac immens per la boira baixa que s'hi rebolca” (Solà, 1984b: 521). La pagesia de l'entorn va construir-la entre 1680 i 1690 (Dalmau, 1991: 67-68), probablement després d'un vot de poble dedicat a sant Roc.

La mateixa confiança va expressar la parròquia de Sant Feliu de Torelló, “especialment els veïns del carrer Nou” (Solà, 1948b: 214-215) durant l'epidèmia de còlera de 1885 quan es va prendre la decisió d'edificar una capella dedicada a sant Roc a llevant del nucli urbà, a tocar del camí que duia a Manlleu. Ara en resta el testimoni d'un pedró envoltat de cases.

Les devocions que es van imposar al segle XIX es van associar als edificis eclesiàstics establerts en aquesta centúria. L'any 1847 es dedicava a sant **Josep** la capella situada al balneari de la Font Santa en terme de Sant Pere de Torelló (Dalmau, 1994: 92). La tardana devoció per un sant tan significat va ser general als territoris cristians i les primeres manifestacions consistents de culte, segons José Sendín, “[...] les trobem a partir del Concili de Constança (1414 – 1418), quan els pares conciliars escriuen diverses cartes “per tal que se celebri amb la major solemnitat la festa de Sant Josep”” i detalla que “Gregori XV, l'any 1621, va ser qui va triar el 19 de març per a la seva festa; Urbà VIII va permetre que el seu ofici es resés arreu; Gregori X el va imposar a tota l'Església” (Sendín, 2000: 65). Entre els impulsors de la popularització de la devoció a sant Josep cal destacar als carmelites descalços, als quals es va arribar a

anomenat 'josepets' (Soler, 1998: 684). Finalment, el 1870 Pius IX el va declarar 'patró de l'Església Universal'.

El 29 de juny de 1881, era beneïda l'església de la colònia Vila-seca del terme de Sant Vicenç de Torelló i es dedicava a la **Sagrada Família**. Igualment, com en el cas de sant Josep, es tracta d'una devoció tardana iniciada durant els segles XVI i XVII que va rebre l'impuls definitiu gràcies a la formació de l'Associació de la Sagrada Família, fundada el 1892 per Lleó XIII.

Simbòlicament, la Sagrada Família es va tornar a fer present al santuari de Puig-agut, al límit del terme entre Torelló, Manlleu i l'Esquirol, estrenat a finals de 1886. La figura principal, el **Sagrat Cor de Jesús** –a qui el bisbe Josep Morgades va dedicar la diòcesi vigatana el 1883, juntament amb la Mare de Déu de Lourdes i sant Josep, exemplifica la renovació de titulars de capelles i altars.

Les principals relíquies venerades a la Vall del Ges

Una altra forma de culte especial als sants, en un territori determinat, és la presència de les seves relíquies. Aquest model de devoció parteix del mateix culte als màrtirs. Aquest darrer, diu Peter Occhiogrosso, va assumir formes diverses: “des de la veneració de les seves relíquies fins a la inclusió dels dies festius del màrtir en el calendari litúrgic” (Occhiogrosso, 1996: 312). Aviat aquest culte es va fer molt popular, diu Blázquez Martínez, “... potser per satisfer la necessitat de comptar amb uns intercessors davant Déu” (Blázquez, 1990: 116). Sobre les seves tombes es van erigir els anomenats *martyrium*, definits com a “l'església erigida damunt la tomba d'un màrtir o solament el seu honor” (Martí, 2014: 142).

El setè cànon del segon concili de Nicea, l'any 787, indicava la necessitat d'utilitzar relíquies en la consagració d'altars. Aquesta pràctica, precisament, recordava les celebracions eucarístiques damunt mateix de les tombes dels màrtirs es va generalitzar durant l'alta edat mitjana. Aleshores, la presència de les restes sagrades era bàsicament simbòlica; recollides en les lipsanoteques situades en els reconditoris dels peus d'altar restaven ben amagades; ocasionalment eren situades, també a resguard, en cavitats d'alguna imatge escultòrica com una marededéu (Sureda, 2010: 47-62). En el segle

VIII, diu Ramiro González, la litúrgia franca “inclou la col·locació de relíquies damunt dels altars i a finals del segle IX ja s’hi col·loquen de forma permanent” (González: 2004: 43). És a partir del segle X, que a l’occident cristià, diu el mateix autor, les relíquies i els reliquiaris esdevenen elements de referència dins l’edifici eclesiàstic i en el parament litúrgic assumeixen un major protagonisme. La construcció expressa de recipients per acollir-les, acuradament embellits i cada vegada més ostentosos, va esdevenir una pauta freqüent i generalitzada. En aquest sentit, Félix Maria Arrocena es fa ressò del document *Admonitio synodalis*, d’època carolíngia, que estableix els elements que poden estar sobre l’altar: “les urnes (*capsae*) amb les relíquies dels sants, l’evangelari i la píxide amb el Cos de Crist per als malalts; les altres coses s’han de guardar en un lloc adient” (Arocena, 2006: 35).

El cànon 62 del quart concili de Laterà, l’any 1215, ja establí que les relíquies d’antiga veneració fossin degudament protegides i que les noves fossin autenticades per les autoritats eclesiàstiques. Malgrat aquesta recomanació, constata Mn. Josep Gudiol (Gudiol, 1902: 468-469): “Fins á principis ó mitjans del sigle XVI no veyém que les iglesias de nostra terra posessen lo cuydado degut en la custodia de les relíquies. Per lo que llegim en los inventaris y per la disposició de alguns reliquiers que encara se conservan, se deduheix que en aquest punt hi havia ben poca mira estant casi á mercé de tothom, dintre capces sens tanca ó senzillament en bosses de tela, sens pararse en dubtes en lo que fa referencia á assegurar-se de l’autenticitat. Los documents verdaderament autorisats són raríssims fins al sigle XV notantse encara en los més contrasentits i extravagancies que’s fan de difícil explicació”. El mateix Gudiol explica com a partir d’aleshores la situació va canviar: “Los reliquiers de no molt valor material se tenían sobre’l bancal del altar fins al sigle XVI, quedant los demás en los armaris ó caixes de les tesoreries. Aleshores los bisbes anaren exigint més cuydado y respecte en las custodia d’aquestes venerandes despulles, fent que’s coloquessen totes en recipients ben closos y tancats, reunintse les fàcils de perdres ó esgarriarse en caixetes que’s colocavan en les dependencias del tesor i encara més en armaris aprop ó darrere del altar”. És així que, conclou, “[...] alguns d’aquests armaris tingueren formes ben luxoses convertintse en verdaders altars, com los que varen ferse en la Catedral de Vich á mitjans del sigle XVII”.

Les restes de sant **Fortià** han estat la principal relíquia venerada a l'església i parròquia de Sant Feliu de Torelló. Aquest, segons tots els autors, és un dels anomenats *sants Innocents* que Herodes va ordenar matar amb la voluntat de fer desaparèixer el nen Jesús.

El torellonenc Fortià Solà, en tractar del sant Innocent venerat a la seva població, feia inventari d'altres relíquies dels anomenats sants Innocents, esmentava que “la Seu de Barcelona té instituit el culte dels Innocents des del bisbe Berenguer de Palou, mort el 1241” però esmenta que no va tenir un cos sencer d'un d'aquests sants fins a 1388 gràcies al donatiu del duc de Venècia al rei Joan I (Solà, 1948b: 271). El lloc on va ser dipositat aquest cos va ser a la capella de la Trinitat que, des d'aleshores, es va anomenar dels sants Innocents. Aquesta capella, segons Xavier Barral és una de les més interessants del deambulatori i es troba després de la porta de Sant Iu i que va ser iniciativa de bisbe Escales a finals del segle XIV (Barral, 1994: 51).

Solà, a més, donava una llarga llista d'esglésies dels Països Catalans on hi ha alguna relíquia, de menor o major dimensió, entre les que destaca, pel fet que tenen el cos sencer, la catedral d'Elna i l'església de Peramea, municipi de Gerri de la Sal, aquesta darrera amb la possessió de dos cossos de *sants innocents* que, segons Fortià Solà, van ser regalats pels comtes de Pallars (Solà, 1948b: 272). En aquest darrer lloc, el 28 de desembre de cada any, encara se'ls mostra devoció.

Al marge d'aquestes relíquies que poden considerar-se insignes per estar relacionades amb cossos sencers, n'hi ha moltes d'altres dels sants Innocents que havien estat repartides en ares d'altar per a la seva consagració. Ramon Ordeig (Ordeig, 2004: 177) n'esmenta diverses: “Ja l'any 977, segons que sembla, foren sebollides relíquies dels sants Innocents dins l'altar major de Santa Maria de Ripoll”, també recull que se'n trobaven de dipositades al monestir de Sant Esteve de Banyoles des de 1089 així com a l'altar de Sant Tomàs de Riudeperes, el 1095, en el de Santa Maria de Vilarestau i de Sant Martí Surroca, el 1104, entre d'altres esglésies situades en llocs més distants.

Després d'aquestes referències queda clar que la presència, a territori català i en època medieval, de restes atribuïdes als sants Innocents era un fet gens estrany. El cas de sant Feliu de Torelló, però, té diferents singularitats

Per una banda, que una parròquia rural disposés d'una relíquia tant insigne com tot el cos d'un sant Innocent que, juntament amb Peramea (en aquest cas per partida doble).

Per altra banda, sant Fortià és l'únic cas de sant Innocent del qual se'n sap el nom o al qual s'ha associat un nom concret. Aquest nom, segons Josep M. Albaigès, és una “derivació del patronímic llatí *Fortis*, “fort” (Albaigès, 2000: 158). Sembla clar que el seu significat no és “afortunat”, com han apuntat diversos autors. Un d'aquests va ser Mn. Pau Parassols qui, després de transcriure diverses formes d'anomenar al sant, deia que “[...] en unos gozos antiguos en catalán se llama *Fortunat*, Fortunato, que significa afortunado, nombre común á todos los mártires de Cristo, lo es en especial á los Santos Niños sacrificados por Herodes, por la fortuna de adquirir, antes que el uso de razón, la gloria eterna con breves instantes de martirio” (Parassols, 1876: 115)

I finalment, la distinció que li transfereix el fet de celebrar una festa pròpia i no la diada dels Sants Innocents, el 28 de desembre, que es considera la segona festa. Torelló, en un principi, va celebrar la festa principal dedicada a sant Fortià el 6 de desembre en commemoració de la suposada data de la seva arribada a la parròquia. Des de fa molt de temps, però, que es manté la del 7 de novembre i, com diu Mn. Fortià Solà “[...] sense que es pugui precisar el temps i el motiu” (Solà, 1948b: 287).

Antoni Vicenç Domènec va recollir, en el traspàs del segle XVI al XVII, la tradició que ja era fonamentada i que relatava el suposat trasllat de l'arqueta amb les restes del sant Innocent de nom Fortià per dipositar-lo, primer, a la coneguda com a *font del Raig* i, després a l'església parroquial de Sant Feliu. El relat de Domènec conté gran valor ja que, és de suposar, va escolar-lo de viva veu: “Particularment el Rector de Torellon afirma, como el con la procession de su termino, y de otros lugares circunvecinos a llevado el cuerpo del glorioso San Fortian a la Fuente a donde traxo la paloma aquella santa relíquia, y que en presencia de gran multitud de gente a bañada la arca donde esta el santo cuerpo, y esto no solo una sino ocho o nueve vezes. Y dize que tiene esta experiència, que si a de llover se mueve el cuerpo dando dos o tres bueltas dentro del arca, y sino à de llover no haze movimiento alguno” (Domenec, 1630: 225). La narració que atribuïa el trasllat de sant Fortià a un colom també semblava estar ben fixada en època de l'edició dels primers goigs, l'any 1666 (Goigs, 1666).

La versió tradicional sobre l'aparició d'un colom amb l'arqueta de sant Fortià va ser posada en dubte per Mn. Pau Parassols que es va esforçar en donar una interpretació versemblant de la presència de les relíquies amb rerefons històric. Parassols situava l'arribada del cos sant en data del 6 de desembre de 1298 i lliurat al rector de la parròquia de Sant Feliu de Torelló per Arnau de Colomer. Aquest torellonenc hauria participat a la croada, dins l'armada catalana comandada per l'almirall Bernat de Sarrià, per deslliurar Terra Santa dels sarraïns infidels. La relíquia li hauria estat lliurada el 8 d'abril de 1291, juntament amb d'altres restes sacres, pel patriarca de Jerusalem i bisbe de Tolemaida, el dominic Nicolàs d'Hanaps (Parassols, 1876: 121-122). Aquesta precisió, segons l'autor, la mantenia segons una documentació que, malauradament, ja era perduda en la seva època.

Per suposat, i malgrat la probable però aparent falta de rigor històric, l'aportació de Mn. Parassols devia ser considerat un atemptat a una tradició totalment acceptada. N'era prou conscient Mn. Fortià Solà quan, després de sospesar una i altra versió, afirmava: "Sigui, però, com vulgui, l'argument de mossèn Parassols fa el seu pes; i tant si la tradició és filla del colom, com si el colom és filla de la tradició, aquesta s'ha de dir antiga ja en el segle XVI..." (Solà, 1948b: 281). Fins i tot, Solà aportava una nova proposta extreta d'un llibre que vincula un antecessor de la casa Coll que, havent participat a la tercera croada (1189-1192) que hauria retornat el 1193 a Torelló i hauria obsequiat a la seva esposa, de nom Coloma, amb relíquies de sants entre les quals s'hi trobaria la del sant Innocent. Malgrat que l'historiador només la feia constar com una nova aportació, ja en desestimava la seva validesa feia una darrera afirmació: "Una circumstància hi ha, però, en tot això que no ha d'ésser oblidada, i és que, segons el llibre Coll, la venerable relíquia és portada pels croats (Solà, 1948b: 275).

En qualsevol cas, d'allò que no es pot dubtar és de la presència de les relíquies i la veneració que n'han rebut des de fa segles i que es feia evident quan es tenia en consideració el poder taumatúrgic de sant Fortià contra la sequera i, paradoxalment, contra les tempestes a la vegada. En ocasions de màxima sequera, les relíquies de sant Fortià havien estat conduïdes, en acció de rogativa, a diferents santuaris marians de la comarca. Sovintejava la seva estada, per proximitat, al temple de la Mare de Déu de Rocaprevera. Segons augmentava la necessitat eren portades a la Mare de Déu de Borgonyà (Colomer *et. al.*, 1996: 13-18) o a la Mare de Déu de la Gleva (Solà, 1948b:

297-303). En una ocasió, el 1650, la van traslladar a la catedral de Vic per reforçar la invocació de sant Lluç i sant Marc, antics patrons de Vic. Per altra banda, sant Fortià, des de mitjan segle XVIII rebia la visita de la imatge de la Mare de Déu del Bonsuccés quan els confreres dedicats a la pagesia ho consideraven (Capdevila, 1931: 60-82).

L'església de Sant Feliu de Torelló, també, ha tingut present un bon nombre de relíquies diverses preservades a l'anomenada *Arqueta de sant Joan*. Aquest reliquiari va rebre aquest nom, segons Parassols (Parassols, 1876: 141-143) i Solà (Solà, 1948: 309-311), per les diverses restes atribuïdes a sant Joan *el Baptista* i pel fet que prenia protagonisme en la festivitat d'aquest sant, el 24 de juny, i per sant Joan *l'Evangelista*, el 27 de desembre així com pel fet d'estar situada a l'altar de sant Fortià i sant Joan.

El llistat, format per 28 relíquies diferents, permet fer grups segons la seva atribució: relíquies directament vinculades a la figura de Jesucrist; Relíquies vinculades a la figura de la Mare de Déu; relíquies d'altres personatges vinculats amb Jesús; i relíquies vinculades a santes i sants diversos.

Mn. Pau Parassols atribuïa la presència de les restes procedents de Terra Santa i de santa Llúcia al mateix Arnau Colomer que, segons ell mateix, hauria cedit les de sant Fortià. Les de sant Joan Baptista i altres apòstols les hauria facilitat Mn. Jaume de Perafita, que fou rector de Torelló entre 1361 i 1364 (Solà, 1948b: 310).

El caràcter marià del santuari de Rocaprevera no va ser exempció per aplegar un bon nombre de relíquies. Fortià Solà (Solà, 1923: 2-4), precisament, destacava la paradoxa aparent: "I ve de nou, en veritat, veure com un temple tan secundari com aquest ha arribat a posseïr relíquies en tan gran nombre". I les citava, iniciant la primera referència documental en el 3 de desembre de 1778 com "Autèntica dels ossos dels Sants Felicíssim i Jocund, màrtirs, posats en una capseta de fusta pintada i precintada". Continuava amb un llistat farcit de restes sacres de la més diversa assignació i procedència obtingudes des de les darreries del segle XVIII i al llarg del XIX.

De l'església parroquial de Sant Pere de Torelló, Mn. Pau Parassols esmentava que, "[...] se veneran relíquies de S. Severino màrtir y el cuerpo de S. Geroncio..." (Parassols, 1876: 72). Recullen aquestes paraules Mn. Fortià Sola (Solà, 1948b: 520) i Lluís Thomasa (Thomasa, 1963: 158) sense afegir cap altre referència.

La presència de sant **Severí** a Sant Pere de Torelló és un fet ben documentat. Cal situar-la, tot i que tardanament, en l'increment de la religiositat popular impulsada pel concili de Trento (1545 – 1563) i promoció de la devoció als sants i les seves relíquies. En aquella època, coincidint amb el redescobriments de les catacumbes romanes, van arribar, a una gran majoria de parròquies catalanes, les restes de cristians que hi havia estat enterrats i que passen a venerar com a màrtirs. Ho van fer de la mà d'insignes religiosos que, per la seva condició, es consideraven prohoms per la seva comunitat d'origen.

A Sant Pere, aquesta funció la va exercir Mn. Francesc Parés, frare dominic, que l'1 d'abril de 1752 havia obtingut unes relíquies de sant Severí de mans del papa Benet XIV. Les restes eren una gran part del fèmur de la cama i les va lliurar a la parròquia de Sant Pere en 17 d'agost del mateix any.

Malgrat diverses possibilitats d'atribució a diversos sants homònims, el sant Severí al qual devien pertànyer aquestes relíquies, van ser atribuïdes a un personatge gens anònim: el banderer d'un grup de legionaris romans coneguts com la Legió tebana. Aquesta, va ser enviada a la Gàl·lia per l'emperador Dioclecian, formant part d'un gran exèrcit comandat per Maximian, amb el propòsit de combatre una revolta. Arribada a Octodure, a l'actual Suïssa, Maximian va encomanar els soldats a venerar els déus pagans. Davant aquest ordre, diversos soldats, va declinar complir el manament i va marxar fins a Agaune, a la ribera del Roine, per acampar. Allà van ser reclamats, de nou, a mostrar la seva submissió als ídols romans però també s'hi van negar. Maximian, temorós d'una rebel·lió de part de la seva milícia va manar que el decapitessin juntament amb d'altres companys.

Agustí Dalmau (Dalmau, 1994: 188-189) anota la progressió de la devoció pel sant a la població, especialment a partir dels infants que han dur aquest nom. Es té constància de la primera nena, dita Severina, el 1754; sis anys després ja eren quatre els nens que se'n deien. Al segle XVIII hi ha un total de 41 i el XIX són 59 les partides de naixement que el recullen. De fet, però, la constatació més remarcable de la incidència de l'arribada de les relíquies del sant, va ser el canvi de data de la Festa Major, abandonant la festivitat del sant titular de l'església parroquial per adoptar la del nou patró celestial de la població.

De relíquies de membres de la legió tebana se n'han venerat a d'altres llocs del territori català. La Seu de Manresa compta, entre els anomenats Cossos Sants, les restes de sant Maurici, el cap de la legió; el monestir de Sant Cugat del Vallès donava culta a sant Càndid, oficial; i l'església parroquial de Camprodon ho feia amb sant Víctor, un altre dels soldats.

Del sant **Jeronci** (o Geronci) venerat a Sant Pere de Torelló no hi ha més notícies que la dada que es refereix al seu nom ni de qui es tracta. En els reculls hagiogràfics i santorals (Baudot, 1925: 300) se'n contempen diversos: per una banda, Geronci de Milà, bisbe a l'època de l'emperador Valentinià III (424-455), del qual se'n venerava el cos a l'església francesa de Saint-Symphorien i que celebra festivitat el 5 de maig; sant Geronci, bisbe de Cervia, màrtir, que va viure a la regió italiana d'Emília-Romanya al voltant de l'any 500 i que celebra la festa el 9 de maig; i sant Geronci d'Itàlica, bisbe màrtir, suposat primer evangelitzador de les terres andaluses prop de Sevilla i que celebra la diada el 25 d'agost.

No hi ha dades suficients per constatar si les restes que es conservaven a la Vall del Ges són atribuïbles a algun d'aquests o a un altre. A més, alguns dels calendaris de finals del segle XIX, situen sant Jeronci, venerat a Sant Pere de Torelló, el 26 de desembre i li assignen la condició de màrtir. Caldria una investigació més intensa, basada en la documentació preservada en l'arxiu parroquial de Sant Pere de Torelló, per extreure'n alguna conclusió.

Una possibilitat, apuntada per l'arxiver Agustí Dalmau, és que el nom de Geronci o Jeronci fos una interpretació del nom de Jeroni. Hi ha homes anotats a l'arxiu parroquial de Sant Pere que duen aquets nom que van minvant a mesura que sembla imposar-se el de Severí que va fer més fortuna. Seria, per tant, un sant Jeroni el venerat a Sant Pere? El martirologi ofereix diferents sants amb aquest nom sense la possibilitat fiable d'atribuir-ne la presència de cap de concret a la Vall del Ges. De tota manera, en època barroca, assignar la possessió del *cos* d'un sant a una parròquia no significava, expressament, que en fos posseïdora de tota la massa corpòria sinó d'una part més o menys important.

A mena de breu epíleg

Aquest estudi es podria aprofundir, amb un major nivell de concreció, dedicant-se a aquells sants i advocacions a les quals han estat dedicats els diferents altars no principals o majors, generalment situats en capelles laterals de les esglésies parroquials. Igualment, es podrien contemplar tota i cadascuna de les imatges situades a l'interior dels temples que multiplicaria les devocions i exposaria una gran diversitat de culte. Per altra banda, també resten les capelletes de carrer i els pedrons de camí que, en tot cas, hauran de ser objecte de futurs articles.

Vull agrair la col·laboració en la recerca de dades i en la redacció d'aquest text a: Agustí Dalmau, Rafel Ginebra, Carme Trabal, Nora Vela i Xavier Viver.

Bibliografia

- ALBAIGÈS, Josep M (2000). *Diccionari de noms de persona*. Barcelona: Edicions 62
- AMADES, JOAN (2001). *Costumari català: el curs de l'any*. Barcelona: Salvat, v. 1
- AROCENA, Félix M (2006). “Les urnes (capsae) amb relíquies dels sants” dins *El altar cristiano*. Barcelona: Centre Pastoral Litúrgica
- BACH, Antoni (2001). “Titular” dins *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya; Claret, v. 3
- BACH, Antoni (2002). “Pelegrins als grans santuaris medievals”, *Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, v. 48, 547-562
- BARRAL, Xavier (1994). *Les catedrals de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62
- BAUDOT, Dom (1925). *Dictionnaire d'hagiographie*. Paris: Librairie Bloud & Gay
- BENET, Albert; PLADEVALL, Antoni (1984). “Relacions de parròquies del Bisbat de Vic” dins *Catalunya romànica*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, v. 2
- BÍBLIA*. Nou Testament. *Evangelí segons sant Joan*
- BLÁZQUEZ, José M (1990). *El nacimiento del cristianismo*. Síntesis: Madrid
- BOLÒS, Jordi (2000). *Catalunya medieval*. Barcelona: Pòrtic
- BRAUN, Josep (1925). “Titular d'església” dins *Diccionari litúrgic*. Barcelona: Foment de Pietat Catalana
- CAPDEVILA, Josep M. (1931). *La Mare de Déu del Bon-succés i la seva confraria*. Vic : Seràfica
- CAPMANY, Aureli (1981). *Calendari de llegendes, costums i festes tradicionals catalanes*. Barcelona: Editorial Laia, v. 2
- CARRERAS, Francesc (1916). *Geografia General de Catalunya : la ciutat de Barcelona*. Barcelona: Establiment Editorial de Albert Martin
- COLOMER, Pere *et. al.* (1996). *Borgonyà: una colònia industrial del Ter 1895-1995*. Vic: Eumo
- CONILL, Antoni (2006). “Sants patrons de la diòcesi de Vic i titulars de les 248 parròquies” [exemplar mecanoscrit dipositat a l'ABEV]
- CROISSET, Jean (1886a). *Año cristiano*. Madrid: Viuda de Rodríguez, casa Editorial, v. 3
- CROISSET, Jean (1886b). *Año cristiano*. Madrid: Viuda de Rodríguez, casa Editorial, v. 4

- DALMAU, Agustí (1994). *L'essència de Sant Pere de Torelló: retalls i fets de la seva història*. Sant Pere de Torelló: Ajuntament de Sant Pere de Torelló
- DOMENEC, Antonio V. (1630) *Historia general de los santos y varones ilustres en santidad del Principado de Cataluña*. Girona: I1630mprenta de Gaspar Garrich
- DORCA, Francisco [1807]. *Colección de noticias de los Santos Mártires de Gerona y de otras relativas á...* Barcelona. Tecla Pla, Viuda.
- GARCIA, Carmen (1966). *El culto de los Santos en la España romana y visigoda*. Madrid: CSIC
- GOIGS en alabança del gloriós sant Nazari màrtir, fundada la sua Santa Capella en las Montanyas de la Parroquia de Sant Andreu de la Vola. Bisbat de Vich [s.d.]. Barcelona: Estampa de Joan Jolis.
- GOIGS del gloriós martir innocent sant Fortià (1666). Barcelona: Estampa administrada per Rafel Figuerò [original és dipositat a la Parròquia de Sant Pere de Vacarisses, gentilesa de Mn. Sebastià Codina i Padrós]
- GONZÁLEZ, Ramiro (2004). “Las reliquias en el culto de la Iglesia” dins *En olor de santidad: relicarios de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia
- GUDIOL, Josep (1902). *Nocions de arqueologia sagrada catalana*. Vic : Imp. Vda. de Anglada
- JUNYENT, Eduard (1980). *Diplomatari de la catedral de Vic segles IX-X*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs
- MARTÍ, Josep M. (2014). *Sacralia antiqua*. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona
- MARQUÈS, Josep M (2000). “Feliu, Sant, culte de” dins *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya; Claret, v.2
- OCCHIOGROSSO, Peter (1996). *Las religiones: una guía ecuménica*. Barcelona: Flor del viento ediciones
- ORDEIG, Ramon (1991). “La consagració i la dotació d'esglésies a Catalunya en els segles IX-XI”, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Vol. 24, II
- ORDEIG, Ramon (2004). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Vic: EH, v. 4
- PARASSOLS, Pablo (1876). *San Felio de Torelló, la Virgen de Rocaprebera y san Fortian*. Barcelona: Imprenta de Inglada y Pujadas
- PLA, Joaquín (1955). *Santos mártires de Gerona*. Gerona; Madrid: Dalmáu Carles, Pla Editores
- PLADEVALL, Antoni (2001). “Vicenç [o Vicent]” dins *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya; Claret, v. 3
- PRUDENCI, Aureli. *Llibre de les corones*. Barcelona. Fundació Bernat Metge, v. 1

SAXER, Victor (2002). *Saint Vincent: diacre et martyr*. Bruxelles: Societé des Bollandistes

SENDÍN, José (2000). *Santos de leyenda, leyendas de santos*. Madrid : Biblioteca de autores cristianos

SOLÀ, Fortià (1923). “Relíquies de Rocaprevera”, *Rocaprevera*, n. 6, 2-4

SOLÀ, Fortià (1948a). *Història de Torelló*. Barcelona: Gráficas Marina, v. 1

SOLÀ, Fortià (1948b). *Història de Torelló*. Barcelona: Gráficas Marina, v. 2

SOLER, Joan (1998). *Enciclopèdia de la fantasia popular catalana*. Barcelona: Barcanova

SUREDA, Marc (2010). “Las reliquias del altar: colección de lipsanotecas del Museu Episcopal de Vic”, *De reliquiis, à propos de reliques et de reliquaires de saints, Feuilletts de la Cathedrale de Liège*, n. 102-112, 2010

THOMASA, Lluís (1963). *La Vall de Torelló*. Barcelona: Editorial Selecta